

... als de mens die naast je is

Theologisch denken over zorg en zorgen

Dick de Jong

Eburon
Utrecht 2024

De uitgave van dit proefschrift is ondersteund door een bijdrage van de Stichting Aanpakken

ISBN 978 94 6301 496 0

Uitgeverij Eburon
info@eburon.nl / www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Schilderij omslag: Heleen de Lange / www.atelierheleen.nl

© 2024 DICK DE JONG. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission in writing from the proprietor.

© 2024 DICK DE JONG. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Inhoud	v
Voorwoord	ix
Aanleiding: gevonden in het ziekenhuis	1
DEEL I INLEIDING EN VRAAGSTELLING	5
Hoofdstuk 1 Theologische ethiek en zorgethiek: verkenning	7
1.1 Theologie en zorg.....	7
1.1.1 Ter oriëntatie, mijn positie in het vak.....	7
1.1.2 Contouren van Barths theologische ethiek.....	10
1.1.3 Enkele theologische visies op zorg.....	14
1.2 Contouren van zorgethiek.....	19
1.2.1 Verkenning.....	19
1.2.2 Oorsprong: feminisme.....	21
1.2.3 Tronto's definitie en de fasen van zorg.....	23
1.2.4 Agenda's voor de toekomst volgens Tronto en Vosman.....	24
1.3 Vraagstelling en verdere indeling van deze studie.....	26
DEEL II MOTIEVEN	29
Hoofdstuk 2 Zorgethiek	31
2.1 Zorgethiek in Nederland.....	31
2.1.1 Inleiding.....	31
2.1.2 Het begin.....	32
2.1.3 Kenmerkend voor zorgethiek in Nederland.....	33
2.2 'Zorgen' en naastenliefde (Joan Tronto, Annelies van Heijst, Frits de Lange, Andries Baart).....	36
2.2.1 Zorg.....	37
2.2.2 Liefde.....	39
2.2.3 Het motief om lief te hebben.....	42
2.2.4 Zorg en presentie.....	44
2.3 Fasen – of aspecten – van het zorgen.....	46
2.3.1 'Zorg hebben om' en behoeften opmerken (Annelies van Heijst).....	47
2.3.2 'Zorgen dat' en professie (Annelies van Heijst, Andries Baart en Annemarie Mol).....	49

2.3.3 ‘Zorg verlenen’: offer en zelfopoffering (Annelies van Heijst en Inge van Nistelrooij).....	51
2.3.4 ‘Zorg ontvangen’: hachelijk vertrouwen (Annelies van Heijst en Frits de Lange).....	53
2.3.5 ‘Samen zorgen’: solidariteit (Selma Sevenhuijsen).....	56
2.4 Relevantie voor de theologie	58
2.4.1 Vragen aan de theologie	58
2.4.2 Waar zijn we nu?.....	60
Hoofdstuk 3 Barths ethiek van de naaste	63
3.1 Doel en werkwijze van dit hoofdstuk.....	63
3.2 De ontwikkeling van Barths denken over ‘naaste’ tot 1935	65
3.2.1 De naaste als vraag en als crisis	65
3.2.2 Jezus Christus is onze naaste.....	69
3.3 <i>Lectio</i> van Kirchliche Dogmatik § 18: Het leven van Gods kinderen	71
3.3.1 Situering in het eerste deel van de <i>KD</i>	72
3.3.2 Lezing van §18.1: De mens als dader van het woord (p. 397-408)	75
3.3.3 Lezing van §18.2: De liefde tot God (p. 408-442).....	78
3.3.4 Lezing van §18.3: De lof aan God (p. 442-504)	85
3.4 Nogmaals de gelijkenis uit Lucas 10,25-37	103
3.4.1 Context: Jezus’ verhouding tot God en tot zijn leerlingen	104
3.4.2 Verwijzende woorden	105
3.4.3 Het gesprek als geheel.....	113
3.4.4 Conclusies voor de interpretatie	113
3.5 Relevantie	116
3.5.1 De naaste als ‘gestalte van Gods barmhartigheid’	116
3.5.2 Het vervolg van deze studie	118
DEEL III EEN GESPREK TUSSEN THEOLOGIE EN ZORGETHIK	121
Hoofdstuk 4 Zorgethiek en theologie als metgezellen	123
Theologische reflectie op thema’s uit de zorgethiek.....	123
4.1 Doel en opzet van dit hoofdstuk	123
4.2 Parallele interventies	124
4.2.1 Een kritische inbreng	125
4.2.2 Praktijk.....	125
4.2.3 Het verdrongene.....	126

4.2.4	Verbindingen.....	126
4.2.5	Relaties, deugden	127
4.2.6	Principes	127
4.2.7	Moreel beraad, gemeenteberaad	128
4.3	Theologische vragen	129
4.3.1	God die zorgt: welke God?	129
4.3.2	Leed en lijden.....	130
4.3.3	Christus en het offer: de weg van Jezus Christus	131
4.3.4	Mens-zijn: mensen die zorgen	131
4.3.5	Ethiek: hoe liefde werkt.....	132
4.4	Zorgen: daden van God en mensen	132
4.4.1.	De zorgende God.....	132
4.4.2	Mensen die zorgen	136
4.5	Aspecten van zorg.....	140
4.5.1	Ontvangen en delen	140
4.5.2	Opmerkzaam zijn	143
4.5.3	Gave	144
4.5.4	Zorgen als professie	147
4.5.5	Samen zorgen, presentie en politiek.....	150
4.6	Metgezellen en hun onderscheid.....	152
Hoofdstuk 5	Theologie van de zorg	155
	Elementen voor een theologische visie op zorg en zorgen	155
5.1	Doel en opzet van dit hoofdstuk	156
5.2	Naasteliefde als praxis	156
5.2.1	Ricoeur over naaste en medemens	156
5.2.2	De mens die naast je is.....	158
5.3	Waar we onze naaste kunnen ontmoeten	159
5.3.1	De naaste is iemand die iets schenkt.....	160
5.3.2	De naaste is iemand die iets vraagt.....	161
5.3.3	De naaste is iemand die uitdaagt tot verandering.....	162
5.4	De naaste als kern van de theologie.....	162
5.4.1	De weldaad van de naaste: over verzoening	163
5.4.2	De naaste van meet af aan: over schepping	164

5.4.3 De verwachting van de naaste: eschatologie	166
5.5 Mensen in zorgrelaties	168
5.5.1 Acceptatie: ontvangen gaat voor – <i>de naaste ontvangen</i>	168
5.5.2 Participatie: presentie als deelgenootschap – <i>de naaste worden</i>	170
5.5.3 Interactie: geen vaste verhoudingen – <i>de naaste verwachten</i>	171
5.5.4 Inspiratie: ik geef omdat ... – <i>de naaste willen zijn</i>	172
5.6 Gestalten van zorg in de maatschappij.....	174
5.6.1 Gemeente zijn in de spanning van ‘idealisme’ en ‘realisme’.....	174
5.6.2 Acceptatie: afhankelijk zijn (tegen ‘neoliberalisme’) – <i>de naaste ontvangen</i>	176
5.6.3 Participatie: deelgenootschap (solidariteit) – <i>de naaste worden</i>	177
5.6.4 Interactie: geven en ontvangen (en migratie, democratie) – <i>de naaste verwachten</i>	178
5.6.5 Inspiratie (en strategie) – <i>de naaste willen zijn</i>	180
5.7 Antwoord op de hoofdvraag	182
Ter afronding: theologie van de geestelijke verzorging	183
Acceptatie: een geestelijk verzorger is medebetroffene.....	185
Participatie: een geestelijk verzorger is solidaire participant.....	186
Interactie: een geestelijk verzorger in de wisseling van posities	187
Inspiratie: een geestelijk verzorger is verkenner en gids.....	188
SAMENVATTING	191
Thema	191
Opzet	193
Achtergrond en bedoeling.....	195
SUMMARY	196
Subject.....	196
Outline	198
Background and purpose	200
Geraadpleegde literatuur	201
Register van namen	215
Curriculum vitae Dick de Jong	219

Voorwoord

Dit proefschrift is een reflectie op mijn werk als geestelijk verzorger en theoloog. In de ‘aanleiding’ daarover meer. Het was echter niet tot dit boek gekomen als ik niet op enig moment besloten had meer tijd aan studie te gaan besteden, meer dan te combineren was met mijn werk. Tot dat besluit hebben veel mensen bijgedragen, collega’s in het ziekenhuis, mijn geliefden, vriendinnen en vrienden en mijn supervisor Sjaak Körver.

Tot mijn vreugde vond ik eerst Rinse Reeling Brouwer en Erik Borgman en later ook Pieter Dronkers bereid mij te begeleiden. Sedert maart 2018 hebben we ongeveer ieder kwartaal een gesprek gehad. Ik heb het als een voorrecht ervaren om zo intens te worden begeleid, weersproken, ondersteund en vooral ook uitgedaagd tot onbevangingheid. De ontmoetingen waren ontspannen en open, met Pieters kennis van zorgethiek en zorg om de verstaanbaarheid voor niet-theologen, met Eriks meeslepende visie op de grote lijnen en met Rinses trouw, accuratesse en onvolprezen theologische precisie.

Altijd was - en is - er mijn geliefde, Cunigonda Hol, ‘als naaste getuige van Gods weldadigheid en trouw’, zoals dat op die ene zondag in de Utrechtse Domkerk klonk. Met haar en met onze dochter Rachel ging het ook vaak over mijn studie. Daarbij spraken hun eigen ervaringen als arts mee en hun wetenschappelijke houding, die op een scherpe vraagstelling en dito beantwoording aandrang. Lucas, onze zoon, stimuleerde me met zijn interesse en vooral door zijn eigen onbevangingheid. Tiemo Meijlink, mijn vriend, fietskameraad en studiegenoot sinds 1974, las pagina voor pagina mee, en we bespraken elk hoofdstuk grondig. Ook mijn oud-collega geestelijk verzorger Paul van der Ven las belangrijke stukken en gunde mij zijn diepzinnige commentaar. Martin Walton kreeg al vroeg een eerste schets onder ogen en stelde er belangrijke vragen bij. Hij is blijven meedenken en meelevend en vertaalde ook de samenvatting in zijn moedertaal.

Gesprekken met vrienden en vriendinnen hebben het werk steeds begeleid. Daarnaast heb ik kunnen overleggen met Thijs Tromp, toen nog directeur van Reliëf, met Inge van Nistelrooij van de Universiteit voor Humanistiek, en met organist en stadgenoot Herman Vromans, hoogleraar farmaceutische technologie. Marjanne Rosier-Stam deed als corrector talloze voorstellen voor grotere leesbaarheid en helderder formuleringen. Kunstenaars Heleen de Lange gaf meteen toestemming het schilderij dat ze me ooit schonk, te gebruiken voor het omslag.

Ja, ik heb veel reden tot dankbaarheid nu dit alles tot een afronding komt. Het is mijn wens dat het zinvol zal blijken voor wie in de zorg werken en voor wie van zorg afhankelijk zijn. Ik hoop ook dat het bijdraagt aan het vertrouwen dat onze werkelijkheid, duister en verwarrend als ze is, verlicht en veranderd wordt door een liefde boven alle denken. “Wees verheugd, van zorgen vrij; / God die wij aanbidden / is ons rakelings nabij, / wonend in ons midden.” (Oosterhuis)

Dick de Jong, Epifanie 2024

Aanleiding: gevonden in het ziekenhuis

WIE IS DE GAST?

Je mag dan gastgever zijn als ziekenhuis, als zorgverlener betreed je soms de fysieke, emotionele of psychische wereld van de patiënt en dan ben jij bij hem of haar te gast.

Paul van der Ven¹

Gedurende een aantal jaren ben ik werkzaam geweest als geestelijk verzorger in Ziekenhuis Rivierenland in Tiel. Het was een relatief klein ziekenhuis, zo'n 250 bedden met ongeveer 1100 personeelsleden: artsen, verpleegkundigen, medisch psychologen en maatschappelijk werkers, paramedici maar ook schoonmakers, mensen van de maaltijdvoorziening en de receptie, managers, bestuurders, personeels-, communicatie-, secretariaats- en ICT-medewerkers, en een honderdtal vrijwilligers.

Als geestelijk verzorger had ik verschillende taken. Niet alleen was ik pastor, gesprekspartner en vertrouwenspersoon voor patiënten en medewerkers, ik nam ook deel aan moreel beraad en discussies over het ziekenhuisbeleid. In de begeleiding van patiënten werkte ik zij aan zij met het medisch maatschappelijk werk en de medisch psychologen. De samenwerking leverde ook de vraag op naar het specifieke van geestelijke verzorging ten opzichte van het werk van anderen die geleerd hebben goed te luisteren naar anderen en aan wie de tijd vergund was dat ook werkelijk te doen. En is er dan ook nog een aparte rol weggelegd voor theologisch opgeleide geestelijk verzorgers zoals ik, in vergelijking met geestelijk verzorgers met een andere levensbeschouwelijke achtergrond?

Op de zondagen waren er kerkelijke vieringen. Daar konden mijn theologische vaardigheden en mijn ambtelijke zending als predikant tot hun recht komen. Maar wat was door de week mijn specifieke theologische bijdrage aan de zorg? Maakte het uit dat ik theoloog was en predikant? En daardoor kwam ik op de vraag wat theologie te bieden heeft, niet alleen aan mijn beroep als geestelijk verzorger maar ook meer fundamenteel aan 'care' en 'cure'. Wat betekent een ziekenhuis in het licht van het Evangelie?

Op ethisch terrein rezen dit soort vragen ook. Meestal is ethiek in een medisch centrum 'medische ethiek': vraagstukken op het terrein van het levenseinde, de autonomie van patiënten, de verdeling van schaarse middelen en tijd, en dergelijke.² Mijn ethische vorming vanuit de theologie, aangevuld met een gerichte opleiding, bood de mogelijkheden om moreel beraad te organiseren en te leiden, verschillende

¹ Paul van der Ven was mijn naaste collega als geestelijk verzorger in Ziekenhuis Rivierenland tussen 2002 en 2015; de thematiek van dit onderzoek is niet alleen ontsproten aan 'mijn' werkzaamheden en reflecties, maar ook aan onze samenwerking en gedeelde inspiratie.

² Bijvoorbeeld H. ten Have, R. H. J. ter Meulen, en E. van Leeuwen, *Leerboek medische ethiek*, 4de druk (Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 2013). Klassiek standaardwerk is L. Beauchamp and J.F. Childress, *Principles of biomedical Ethics* (7e editie, Oxford UP, 2012).

perspectieven in een bepaalde casus te onderzoeken en te verwoorden en actief deel te nemen aan de medisch-ethische commissie. Het was een ethiek van goede redenen in dialoog gezocht en besproken, in plaats van simpele keuzen op grond van efficiency, gewoonte of paternalisme.

Maar soms waren meer fundamentele noties van belang, zoals gastvrijheid, goede zorg, relaties en een dialogisch gericht-zijn op de betrokken personen, hun geschiedenis, hun context. Dan kwam er zicht op thema's als reciprociteit, machtsverhoudingen, geven en ontvangen, het onderscheid tussen patiënt en klant – of tussen 'onze patiënten' en 'onze verzekerden' in de discussie tussen ziekenhuisbestuur en zorgverzekeraar. Christelijke en andere levensbeschouwelijke tradities speelden dan mee en waren soms vindplaatsen van blikverruimende visies, mits vertaald in breed verstaanbare termen.³ Op dit fundamentele niveau van de ethiek – of misschien wel fenomenologie of antropologie, ik kom daar nog op terug – kwam ik in aanraking met de zorgethiek.

Zorgethiek heeft een veel bredere oriëntatie dan alleen medische zorg.⁴ Zorgethici onderzoeken op welke wijze zorgen de kern uitmaakt van onze samenleving en hoe het mogelijk is dat zorgen zo vaak nagenoeg onzichtbaar is en veelal wordt ondergewaardeerd, verstopt achter grenzen van de privésfeer of van anonimiteit, en ook, als het wel zichtbaar is, vaak onderbetaald wordt (bijv. in de schoonmaakbranche). Zorgethiek is een breed veld van onderzoek, discussie en theorieontwikkeling, maar wel met een aantal gemeenschappelijke aandachtspunten zoals afhankelijkheidsrelaties en de verantwoordelijkheid die deze met zich meebrengen, wederzijdsheid in geven en ontvangen, lichamelijke, maatschappelijke arrangementen en de daarin zichtbare machtsverhoudingen. Zorgethiek is op weg om een zelfstandige discipline te worden binnen de sociale filosofie, wereldwijd, en in ons land met name binnen de Universiteit voor Humanistiek.⁵ Zorgethiek biedt nu al oriëntatie bij de opleiding en begeleiding van maatschappelijk werkenden, verpleegkundigen en artsen, en helpt hen hun eigen motieven te verhelderen, te reflecteren op de zorg die ze geven en wat die zorg met henzelf doet.⁶

Theologische ethiek, en in het bijzonder die in de traditie van Karl Barth, heeft als kernbegrip verantwoordelijkheid, letterlijk als een antwoord.⁷ Gods genadig

³ Een prachtig voorbeeld met het oog op palliatieve zorg bood Carlo Leget, *Ruimte om te sterven. Een weg voor zieken, naasten en zorgverleners* (Tielt: Lannoo, 2003).

⁴ Om die reden gebruik ik de woorden zorgen en zorg door elkaar. Zorg kan immers worden opgevat als de sector in onze samenleving waarin cliënten of patiënten individueel hulp ontvangen ('de zorg'). Zorgen maakt duidelijk dat het mij hier niet om een deelgebied gaat maar om een praktijk op allerlei maatschappelijke niveaus, van het opvangen van een vluchteling tot internationale beleidsdiscussies en van het voeden van een huisdier tot het bestrijden van de opwarming van de aarde.

⁵ Vakgroep zorgethiek UvH, "Zorgethiek", geraadpleegd 10 dec 2020, <https://www.zorgethiek.nu/utrechtse-zorgethici-werken-visie-nader-uit>. Carlo Leget, Inge van Nistelrooij, en Merel Visse, "Beyond demarcation: Care ethics as an interdisciplinary field of inquiry", *Nursing Ethics* 26, nr. 1 (2019): 17–25. We duiden de Universiteit voor Humanistiek verder ook aan met de afkorting UvH.

⁶ Invloedrijk is bijvoorbeeld Inge van Nistelrooij, *Basisboek zorgethiek*, herz ed (Berne Educatie, 2022).

⁷ Karl Barth, *Die kirchliche Dogmatik II/2 (1942)*, 5de ed. (Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 1974), 607–9. Vgl. G.H. ter Schegget, *Volmacht in onmacht. Over de roeping van de christelijke gemeente in de politiek* (Baarn: Ten Have, 1988), 28, 31.

handelen in Jezus Christus, in Gods verbond met Israël, in de schepping van hemel en aarde en in de belofte van Gods toekomst, heeft invloed op ons leven. Een leven van dankbaarheid en gehoorzaamheid, waarin Gods omgang met mensen een overeenkomstige levenswijze van ons vraagt en oproept.⁸ In de anderen die we ontmoeten, kunnen we onze naasten treffen en het liefhebben van onze naasten is wat de Torah en Jezus zelf ons voorhouden.

Er zijn treffende parallellen tussen Barths fundament onder de theologische ethiek en de inzet van de zorgethiek. Bij beide vindt het nadenken over het goede handelen zijn basis in een specifieke praktijk, beide erkennen het belang van relaties voor het mens-zijn, in onderscheid met een individualistische antropologie, beide ontkennen de prioriteit van abstracte principes of deugden boven de werkelijkheid van de ontmoeting. Van beide kan gesteld worden dat ze de ethiek – voor zover ze deze term van toepassing verklaren – bouwen op een bredere basis van antropologie of wellicht zelfs ontologie. En waar Barth de identificatie bestrijdt van naastenliefde met de eisen die structuren als familie, gezamenlijke geschiedenis of het behoren tot een bepaald volk (in de jaren dertig van de vorige eeuw!) stellen, waarschuwt zorgethicus Joan Tronto voor de gevaren van paternalisme en van het zich bij het onderzoek beperken tot wat er zichtbaar is vanuit de eigen maatschappelijke positie ('parochialism').⁹

Hierna zal blijken dat de definitie van zorgen die gebruikt wordt in de zorgethiek¹⁰ en de fasen in de zorg die zorgethici onderkennen¹¹ theologische associaties oproepen en zo een heuristische functie kunnen vervullen voor de theologische bezinning. Zorgen, en in het bijzonder 'menslievende zorg', zoals de Nederlandse zorgethicus Annelies van Heijst die bepleit,¹² kan worden opgevat als een interpretatie van naastenliefde en kan eveneens gebruikt worden als een beknopte omschrijving van Gods eigen wezen. De fasen van zorgen en de bijbehorende morele waarden zoals Joan Tronto die omschrijft, kunnen aanduidingen zijn van Gods omgang met zijn volk en met de mensheid.¹³ Ze kunnen ook zinvolle beschrijvingen zijn van Jezus' omgang met mensen en ze kunnen – zoals te verwachten – de structuur aangeven van de naastenliefde zoals die gestalte krijgt in het handelen van de barmhartige Samaritaan in Jezus' gelijkenis.¹⁴

Verschillen zijn er ook. Bijvoorbeeld wanneer Barth bezwaar aantekent tegen wat hij noemt idealisme bij het vaststellen wie de naaste is. Niet de hele mensheid is

⁸ Gerald McKenny, *The Analogy of Grace. Karl Barth's Moral Theology* (Oxford, New York: Oxford University Press, 2010). Gerald McKenny, "Ethics", in *The Oxford Handbook of Karl Barth*, red. Paul Dafydd Jones en Paul T. Nimmo (Oxford, 2019), 482–95, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199689781.013.31>.

⁹ Joan C. Tronto, "Ethics of care: Present and new directions", in *Moral Boundaries Redrawn [Ethics of Care Vol. 3]*, red. Gert Olthuis, Helen Kohlen, en Jorma Heier (Leuven: Peeters, 2014), 215–28.

¹⁰ Joan C. Tronto, *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care* (New York and London: Routledge, 1993), 101–8.

¹¹ Joan C. Tronto, "There is an alternative: homines curans and the limits of neoliberalism", *International Journal of Care and Caring* 1, nr. 1 (2017): 27–43.

¹² Annelies van Heijst, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit* (Kampen: Klement, 2005).

¹³ Hoewel de verdenking van pelagianisme zou kunnen opkomen als 'samen zorgen' letterlijk wordt opgevat en niet wordt gezien in het licht van de verkiezing in Jezus Christus.

¹⁴ Jan Delhaas, "De barmhartige Samaritaan en de zorg" (Leiden: preek in de studenteneklesia, 2019).